

CÜMHURİYYƏT ORDUSUNDA MİLLİ KADR SİYASƏTİ

Atamalı Xudam oğlu ŞAHBAZOV

*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası
atamsh72@yahoo.com*

Açar sözlər: *Cümhuriyyət ordusu, milli kadrlar, hərbi məktəblər, Ümumi Qərargah, milli kadrların hazırlanması və yerləşdirilməsi*

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu quruculuğu, milli kadrların hazırlanması prinsipləri, onlara qarşı xidməti tələblərin müəyyənləşdirilməsi, qoşun hissələrində kadrların seçim dinamikası, milli kadrların peşə səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi siyasəti zəngin arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır.

НАЦИОНАЛЬНАЯ КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА В АРМИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Атамалы ШАХБАЗОВ

Ключевые слова: *Республиканская Армия, национальные кадры, военные школы, Главный Штаб, подготовка национальных кадров*

На основе архивных материалов в статье исследованы принципы строительства Азербайджанской Армии, подготовки, расстановки и обучения национальных кадров, определение основных требований к ним при прохождении воинской повинности, показано динамика подбора и политика совершенствования профессионального уровня национальных кадров в воинских частях.

NATIONAL PERSONNEL POLICY IN THE ARMY OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Atamali SHAHBAZOV

Keywords: Republic's Army, national military personnel, military schools, General Headquarter, training, placement of national personnel.

Based on archival materials, the article analyses the principles of formation of the Azerbaijan Army, preparedness, placement and training of national military personnel, determining the main requirements for them during military service, depicts the dynamics of selection and policy of improving the professional level of national personnel in the military units.

Giriş. Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli Respublika kimi 23 ay mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şərəfli bir mərhələni təşkil edir. Cümhuriyyət qurucularının misilsiz xidmətləri sayəsində ölkədə son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik işlər görülmüş və böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bu uğurlardan biri də qısa müddət ərzində döyüşkən ordunun yaradılması idi. Belə bir ordunun yaradılması yalnız müstəqil dövlət quruculuğu baxımından deyil, həm də konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və mövcudluğuna qarşı istiqamətlənmiş real təhlükənin qarşısının alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu istiqamətdə qarşıda duran vəzifələrin səmərəli həllinə nail olmaq üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən müvafiq siyasət hazırlanmış, dövlətin və xalqın bütün potensialı bu vəzifələrin icrasına səfərbər edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yaradılması ümumdövlət vəzifəsinə çevrilmiş və bu prosesin milli dəyərlər üzərində aparılması ordunun qısa müddət ərzində formalaşmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdu.

Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin milli kadr siyasəti. Müstəqilliyin ilk aylarında ordu quruculuğu Cümhuriyyət hökumətinin rəsmi dəvəti əsasında Azərbaycana gəlmiş Osmanlı Türkiyəsinin hərbi qüvvələri ilə milli hərbi qüvvələrin bazasında yaradılmış Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində aparılarsa da, Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalanda, hökumətin qərarı ilə Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyi bərpa edildi və Cümhuriyyət hökuməti ordu ilə bağlı bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü [1]. Hökumətin o dövr üçün uzaqgörənliyini və ordu quruculuğuna xüsusi diqqətinin təsdiqini Hərbi nazirliyin təşkilatlandırılmasının çar Rusiyası ordusunda tam artilleriya generalı hərbi rütbəsinə qədər yüksəlmiş təcrübəli hərbi Səməd bəy Mehmandarova həvalə edilməsində görmək mümkündür. Cümhuriyyət ordusu ilə bağlı aparılan çoxsaylı araşdırmaların nəticəsi kimi tam əminliklə demək mümkündür ki, məhz general Səməd bəy Mehmandarovun əvvəlcə Hərbi nazirin müavini, 25 dekabr 1918-ci il tarixdən isə hökumətin qərarı ilə Hərbi nazir təyin edilməsi Cümhuriyyət ordu quruculuğunun səmərəli və peşəkar səviyyədə aparılmasında və bu prosesin düzgün istiqamətləndirilməsində tarixi əhəmiyyət kəsb etdi [2]. Çünki, Səməd bəy Mehmandarov çox zəngin hərbi təcrübəyə malik olmaqla yanaşı, həm də vətəninə və xalqına sadıq peşəkar hərbi idi. Ordunun qısa müddət ərzində formalaşdırılması üçün onun tərəfindən görülməsi və həyata

keçirilməsi vacib olan işlərin yol xəritəsi müəyyən edildi. Cümhuriyyət ordusuna savadlı və peşəkar hərbiçilər dəvət edildi. Ordunun lazımı hərbi təcrübəyə malik zabit və hərbi məmurlarla komplektləşdirilməsinə və milli kadrların hazırlanmasına diqqət artırıldı. Səməd bəy Mehmandarov özü və hərbi nazirliyin zabidləri, hərbi məmurları davamlı surətdə xidməti ezamiyyətlərə gedir, ordunun problemləri ilə yerində tanış olur və xidmətin daha da təkmilləşdirilməsi üçün hökumət qarşısında vəsatətlər qaldırırdılar.

Məlumdur ki, Cümhuriyyət ordusu mürəkkəb bir tarixi şəraitdə yaradılırdı. Ordunun formalaşdırılması üçün bir sıra obyektiv çətinliklər kimi yetərli sayda milli kadrların olmaması idi. Bunu nəzərə alaraq, general Səməd bəy Mehmandarov ilk vaxtlar xeyli sayda qeyri-azərbaycanlı zabidləri orduya qəbul edərək, məsul vəzifələrə təyin etdi. Lakin sonradan milli zabit kadrları yetişdikcə və təcrübə topladıqca onların məsul vəzifələrə təyinatına üstünlük verdi. General Səməd bəy Mehmandarov Cümhuriyyət ordusunda xidmət edən zabit və hərbi məmur heyətinə qarşı çox yüksək tələbkarlıq nümayiş etdirirdi. O, hələ orduda zabit və hərbi məmurların kəskin çatışmadığı zamanlarda belə, intizamsızlıq etmiş və dövlət malını mənimsəmiş zabit və hərbi məmurlarlara qarşı qətiyyətli mövqe tutur, onları tutduqları məsul vəzifələrin, önəmindən aslı olmayaraq, Cümhuriyyət ordusundan uzaqlaşdırırdı. Xidmətdə olarkən spirtli içkilərin qəbulu qadağan edilirdi. Belə hallara yol vermiş zabit və hərbi məmurlar isə hərbi xidmətə və dövlət müəssisələrində işə qəbul hüququnu itirməklə, Cümhuriyyət ordusundan dərhal tərxis edilirdi [3].

Zabit rütbəsində olan hərbi qulluqçular və hərbi məmurlar arasında nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi və baş vermiş neqativ hallara hüquqi qiymət verilməsi məqsədi ilə isə Hərbi nazir 20 yanvar 1919-cu il tarixli 29 nömrəli və 10 fevral 1919-cu il tarixli 68 nömrəli əmrləri ilə bütün hərbi hissələrdə “Alay məhkəmələri” və “Zabit şərəf məhkəmələri”nin yaradılması barədə göstəriş verdi [4]. Həmin məhkəmələrin tərkibinə yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik vətənpərvər və vicdanlı zabidlərin seçilməsi təmin edildi. Bu qəbildən olan məqsədyönlü işlər milli, vətənpərvər və peşəkar zabit kadrların hazırlanması və onların milli ruhda tərbiyə edilməsinə təkan verdi. Bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin süqutu ərəfəsində komanda vəzifələrinin böyük əksəriyyətinə artıq azərbaycanlılar və ya müsəlman dinindən olan zabidlər tuturdular.

Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyi dövlətin müstəqilliyinə sədaqətli olan kadrların sağlam ruhda formalaşması, onların vasitəsi ilə xalqın mübariz milli keyfiyyətlərinin ordunun şəxsi heyətinə aşılması üçün də müvafiq tədbirlər həyata keçirirdi. Azərbaycan dilinin ordunun dövlət dilinə çevrilməsi, qəhrəmanlıq tarixin öyrənilib təbliğ edilməsi, ordu ilə xalq arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi və milli dəyərlərin ordu daxilində təbliğati

belə tədbirlərdən idi. Mövcud olan və yeni yaradılan hərbi hissələrə Azərbaycanın tarixi ərazilərinin adları verilirdi [5].

Orduda komandaların Azərbaycan dilində verilməsi tələb kimi irəli sürülürdü [6]. Dili öyrənə bilməyən komanda vəzifələrindəki (yəni əsgərlərlə birbaşa işləyən) zabitlər isə ordudan dərhal kənarlaşdırılırdı. Məsələn, Cümhuriyyət ordusunda xidmət etdiyi 5 (beş) ay ərzində Azərbaycan dilini öyrənə bilmədiyinə görə Hərbi nazirin 258 nömrəli 21 may 1919-cu il tarixli əmri ilə Cümhuriyyət ordusu sıralarından 10 (on) qeyri-azərbaycanlı zabit tərxis edilmişdi [7, s. 480-481].

Bundan əlavə, zabitlərdə milli-mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında dini dəyərlərə ehtiramla yanaşmasına da xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu zaman məsələyə prinsipial münasibət nümayiş etdirilir, dini dəyərlərin təbliğində Vətənə sədaqət hislərinin aşılmasına xüsusi yer verilirdi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi milli ordu daxilində digər dinlərə qarşı da tolerant yanaşırdı. Məhz buna görə idi ki, həm xristian dininə mənsub zabit və hərbi məmurlara öz dini mərasimlərinin icrası üçün şərait yaradılır, həm də xristian bayramlarında bu dinə mənsub hərbi qulluqçulara istirahət verilirdi [8].

Hərbi nazirin 6 yanvar 1919-cu il tarixli 9 №-li əmrinə əsasən hərbi xidmətə qəbul edilən hər bir zabitin və əsgərin Azərbaycan dövlətinə sədaqət andı içməsi şərt kimi irəli sürülmüşdü [7, s.88]. Zabit və hərbi məmurların aylıq məvacibləri ödənilməklə ildə bir dəfə 30 (otuz) gün və ya iki ildə bir dəfə 60 (altmış) gün müddətinə məzuniyyətə buraxılma qaydaları da Hərbi nazirin 01 yanvar 1919-cu il tarixli 3 №-li əmri ilə müəyyən edilmişdi [7, s.80]. Zabit və hərbi məmurların asudə vaxtlarının səmərəli təşkil olunması, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların ucuz və keyfiyyətli qidalanmaları üçün qarnizonlarda zabit klublarının təşkili üçün Hərbi Nazirliyin büdcəsindən maliyyə ayrılmışdı. Bu klublar hətta qarnizonlardan kənar da yerləşən əlahiddə alaylarda da təşkil edilmişdi [9].

Hərbi qulluqçulara ərzaq normalarında da köklü dəyişiklik edilmişdi. Belə ki, zabit və hərbi məmurlar da daxil olmaqla bütün şəxsi heyətin qida rasionu tez bir zamanda milliləşdirilmişdi. Hərbi nazirin 11 dekabr 1918-ci il tarixli 7 nömrəli əmri ilə şəxsi heyətə milli mətbəxə aid plov, dolma, bozbaş, sup və piti kimi yeməklərin verilməsi ordunun qida menyusuna daxil edilmişdi [7, s.30]. Yeməklərin yalnız kərə yaği ilə bişirilməsi tələb kimi irəli sürülürdü [10]. Eyni zamanda, Hərbi nazirlik zabitlər üçün geyim formaları qaydaları və tələbləri də hazırlamışdı. Yeni qaydaları uyğun olaraq çar ordusundakı baş geyim forması olan furajkarlar Cümhuriyyət ordusunda qadağan edilirdi və bütün mövsüm üçün zabitlərə papaq gəzdirməsi tələb edilirdi. Yeni baş geyim formasına keçid üçün zabit heyətinə bir ay vaxt verilirdi. Papaqların rəngləri artilleriya, süvari, mühəndis qoşunlarında və qərargahlarda qara rəngdə müəyyən edilirdi. Süvari bölmələrində papaqların üst hissəsi 1-ci alay üçün ağ,

2-ci alay üçün göy, 3-cü alay üçün qırmızı və 4-cü alay üçün isə narıncı rəngdə müəyyən edilmişdi. Piyada bölmələri üçün isə rəng sarı-qəhvəyi idi. Baş geyim forması bütün general, zabit və əsgər heyəti üçün eyni formada olmalı idi [17, s.67].

Arxiv sənədlərin təhlili zamanı aydın olur ki, Cümhuriyyət ordusunda hərbi xidmətdə olanlar iki kateqoriyaya ayrılmışdılar. Həqiqi hərbi xidmətdə olan zabitlər və xidmətə qəbul edilmiş hərbi məmurlar (həkimlər, baytarlar, molla və imamlar, inzibati və təsərrüfat işçiləri). Hərbi məmurlar zabitlər kimi ərzaq payı və bütün növ təminatlar alırdılar. Zabitlərin xidmətinə tətbiq edilən tələblər və qaydalar onlara da şamil edilmişdi.

Ordu tərkibində kadr məsələləri ilə isə Ümumi Qərargah məşğul olurdu. Zabit və hərbi məmur heyətinin seçimi, təyini, yerdəyişməsi və tərxis əməlləri bu idarə vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyində əməllər qoşun növü və xidmətlər üzrə ayrı-ayrılıqda verilirdi. Müasir Azərbaycan Ordusundan fərqli olaraq, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyində zabit və hərbi məmurların təyinatı, yerdəyişməsi və tərxis edilməsi ilə bağlı ayrıca şəxsi heyət üzrə əməllər verilməmiş, onlar ümumi əməllərdə, xüsusi paraqraflarda öz əksini tapmışdı. Həmin əməllər “Ümumi qərargah”, “Baş qərargah idarəsi”, “Hərbi Nazirliyin dəftərxanası”, “İntendant idarəsi”, “Artilleriya idarəsi”, “Mühəndis idarəsi”, “General-kvartirmeyster idarəsi”, “Yerli briqada hissəsi”, “Hərbi-məhkəmə hissəsi”, “Hərbi-sanitar hissəsi” və “Hərbi-baytar hissəsi” üzrə ayrılmışdı [11]. Əməllər aidiyyəti üzrə həmin idarələrdə tərtib edilmiş və Hərbi nazirə təsdiq üçün Ümumi Qərargaha və ya Növbətçi generala təqdim edilmişdi. Bütün əməllərin qeydiyyatı mərkəzləşdirilmiş şəkildə Hərbi Nazirliyin dəftərxanasında aparılmışdı [12].

Ordu quruculuğu prosesinin aparıldığı bir vaxtda ordunun qanunvericilik bazası, zabit və hərbi məmurların hüquq və səlahiyyətləri də işlənib hazırlanmışdı. Orduda zabit və hərbi məmur heyətinə qarşı xidməti tələblər müəyyənləşdirilmiş və onların xidmətdə irəliləmələri və yeni hərbi rütbələrə irəli çəkilmələri üçün qaydalar da təsbit edilmişdi. Cümhuriyyət ordusunun qanunvericilik bazası hazırlananadək Çar ordusunda istifadə edilmiş 1869-cu il tarixli “Hərbi Xidmət haqqında Toplu (“CBIT” rus dilində)” əsas götürülmüşdü [7, s.90]. Həmin Qanunvericilik Toplusu 1889-cu ilədək 20 il ərzində hərbi xidmətlə bağlı bütün qanunvericiliyi özündə əks etdirən 14 kitabdən ibarət olmuşdu və bu kitablar altı hissə altında birləşdirilmişdi. Bu hissələr belə idi: I hissə - Hərbi idarəçilik (Hərbi Nazirlik, Hərbi dairələr, Yerli qəza hərbi idarələri, Qoşunların hərbi dövrdə səhra idarəçiliyi), II hissə - Nizami qoşunlar (Qoşunları tərkibi və idarəçiliyi, Komplekləşdirilmə, Hərbi Nazirlikdə həqiqi hərbi xidmət, Təltif, təqaüd və şəxsi heyətə aid digər ödəmələr), III hissə - Qeyri-nizami qoşunlar (Kazak qoşunlarının tərkibi və idarəçiliyi, Kazak qoşunlarında həqiqi hərbi xidmət, Onların hüquq və

vəzifələri, Qoşun təsərrüfatı), IV hissə - Hərbi müəssisələr (İntendant, Artilleriya, Mühəndis, Hərbi-təhsil, Hərbi-islah), V hissə - Hərbi təsərrüfat (Hərbi Nazirlik üçük tədarük, Qoşunların təminatı, Qoşunlarda daxili təsərrüfat, Hərbi Nazirlik üzrə hesabatlar və xəzinə üzrə hesabatlar), VI hissə - Hərbi cinayət, İntizam və Hərbi məhkəmə Nizamnamələri [13].

Hərbi nazirin və Ordunun Baş Qərargah rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin 23 oktyabr 1919-cu il tarixdə imzaladığı 491 nömrəli əmrlə Hərbi Nazirliyin istinad etdiyi 1869-cu il tarixli yuxarıda qeyd edilən Topulunun təkmilləşdirilməsi və Azərbaycan reallığına uyğunlaşdırılması üçün komissiya yaradılmışdı. Həmin komissiyanın sədri general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, üzvləri isə Ümumi Qərargah, Artilleriya, Mühəndis, İntendant idarələrinin və eləcədə Hərbi-sanitar, Hərbi-baytarlıq və Hərbi-məhkəmə hissələrinin nümayəndələri idi. Həmin əmrdə qeyd edilirdi ki, “komissiya işinə dərhal başlamalı və 01 yanvar 1920-ci il tarixədək həmin qanunvericilik Toplusununun mühüm hissələrini Azərbaycan reallığına uğunlaşdırmalıdır” [14, s.361-362]. Lakin Qarabağda erməni-daşnak qüvvələrinin xain hücumları nəticəsində başlanan hərbi əməliyyatlar və bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi bu işi tamamlamağa imkan vermədi.

Cümhuriyyət Hərbi nazirinin əmrlərindən, habelə zabit heyətinin təltif və attestasiya sənədlərindən orduda zabit kadrlarının və hərbi məmurların xidmətə qəbulu, təyinatı, yerdəyişməsi, tərxisi və növbəti rütbələr verilməsinin hansı qaydada həyata keçirildiyini tam aydın etmək mümkün olmuşdu. Belə ki, Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahı qoşunlarda vakant vəzifələrə görə zabitlərin ilkin seçim prosesini təşkil edir və onların müvafiq vəzifələr təyin olunması üçün Hərbi nazir qarşısında təkliflər verirdi. Öncə, meyarlara uyğun olan namizədlər Hərbi nazirin əmri ilə briqada, alay komandiri və onların müavini vəzifələrinin icrasına buraxılır və həmin zabitlər özlərini doğrultduqları halda həmin vəzifələrə təsdiq olunurdular. Digər kateqoriyadan olan zabitlər isə hərbi hissələrdə müvafiq vəzifələrə təyin olunmaları üçün diviziya və ya əlahiddə hərbi hissə komandirlərinin sərəncamına göndərilirdilər. Bəzi hallarda isə kiçik zabit heyətinin birbaşa Hərbi nazirin əmri ilə hərbi hissələrdə müvafiq vəzifələrə təyin olunduğunu da görmək mümkündür. Bu kateqoriyadan olan zabit heyətinin təyini zamanı onların əvvəlki xidmətləri və təcrübələri nəzərə alınır. Diviziya komandirləri və tabeliyində hərbi hissələr olan idarə rəisləri kiçik komandir vəzifələrində olan zabitlərin hərbi hissə daxilində vəzifələr üzrə yerdəyişmələrini aparma səlahiyyətinə malik olmuşdular.

Hərbi məmurların xidmətə qəbulu isə diviziya komandirləri və idarə rəislərinin əmrləri ilə həyata keçirilir və həmin komandirlərin vəsətəti əsasında Hərbi nazirin əmrlərinə daxil edilirdi. Məhz bu səbəbdən, Hərbi nazirin hərbi məmurların xidmətə qəbul və ya xidmət yerlərinin dəyişdirilməsi əmrlərində vəzifələrin icrasına başlama tarixləri əmrlərin imzalama tarixlərindən fərqlidir.

Yeni onların vəzifələrə təyin olunma tarixləri hərbi hissə komandirlərinin bu barədə imzaladıqları əmrin tarixindən götürülürdü.

Xidmətə qəbul üçün birbaşa Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahına müraciət edən hərbi məmurlar isə Hərbi nazirin əmri ilə bir qayda olaraq qoşunlarda vakant olan vəzifələr təyin edilir və ya müvafiq vəzifələrə təyin edilməsi üçün hərbi hissə komandirlərini sərəncamına göndərilirdi. Diviziya komandirləri və ya tabeliyində hərbi hissələr olan idarə rəisləri hərbi məmur ştat kateqoriyalı vəzifələr üzrə hərbi hissə daxili vəzifələr üzrə yerdəyişmə aparma səlahiyyətlərinə malik idilər. Həm zabit, həm də hərbi məmur heyətinin hərbi hissələr arasındakı yerdəyişmələri və ya ehtiyata buraxılmaları isə Hərbi nazirin səlahiyyətlərinə aid olmuşdu. Hərbi hissələrdəki daxili yerdəyişmələr barədə diviziya qərargahları və idarələr mütəmadi olaraq Ümumi Qərargaha məlumat verirdilər. Bütün zabit və hərbi məmurların uçuotu məhz bu qərargahda aparılırdı. General vəzifələrinə təyin edilmə və həmin kateqoriyada olan heyətin yerdəyişmələri isə Nazirlər Şurası sədrinin səlahiyyətlərinə daxil idi [15]. Hərbi nazir öz əmri ilə general vəzifələrinə təyin edilməsi üçün planlaşdırılan zabitləri öncə vəzifələrin icrasına buraxır və bir müddətdən sonra həmin zabitlərin vəzifələrə təyin olunması barədə Hökumət qarşısında vəsatət qaldırırdı.

Zabit heyətinə növbəti hərbi rütbələrin verilməsi qaydaları da Hərbi nazirin 29 mart 1919-cu il tarixli 155 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdi. Həmin əmrdə hərbi rütbədə olma müddətləri bitmiş zabitlərə növbəti hərbi rütbələrin ildə üç dəfə verilməsi müəyyən edilmişdi. Həmin tarixlər “Novruz bayramı”, “Ramazan” və “Qurban bayram”larına təsadüf edirdi. Xidmətdə və eyni zamanda döyüş əməliyyatlarında fərqlənənlər üçün isə vaxtından əvvəl növbəti hərbi rütbələrə təqdim edilməyə məhdudiyyət qoyulmamışdı. Döyüşlərdə fərqlənən və ilkin zabit hərbi rütbəsinə təqdim edilən kiçik komandirlər isə Gəncə Praporşiklər məktəbində sınaq imtahanlarında iştirak etməli idilər [7, s. 306]. Növbəti hərbi rütbələrə isə zabitlər yalnız Cümhuriyyət ordusunda 6 (altı) ay həqiqi hərbi xidmət keçdikdən sonra təqdim oluna bilərdilər [16].

Hərbi nazirin 22 yanvar 1919-cu il tarixli 38 nömrəli əmri ilə Cümhuriyyət ordusunda xidmətdə olan bütün zabit heyəti üçün (yeni hərbi rütbə alan və ya xidmətə qəbul edilənlər istisna olmaqla) həqiqi hərbi xidmətə başlama tarixinin 25 noyabr 1918-ci il tarixi müəyyən edilmişdi (səbəb məlum deyil) [7, s.126]. Cümhuriyyət ordusunda Hərbi nazir yalnız ilkin zabit hərbi rütbəsi olan “praporşik (kiçik leytenant)” hərbi rütbəsi vermə səlahiyyətinə malik olmuşdu. Digər növbəti hərbi rütbələr isə Hərbi Nazirliyin vəsatəti əsasında Nazirlər Şurası sədrinin əmri ilə verilmişdi [17, s.16].

Bundan əlavə, Hərbi nazirin 21 may 1919-cu il tarixli 258 nömrəli əmrində zabit və hərbi məmur heyətinin ildə dörd dəfə olmaqla (1 yanvar, 1 aprel, 1 iyul və 1 oktyabr tarixlərinə) xidməti və mənəvi keyfiyyətləri haqqında Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahına məlumat verilməsi tələb olunurdu [7,

s.482]. Bununla bir növ zabit və hərbi məmur heyətinin attestasiyası aparılırdı. Haqqında mənfə rəylər verilən zabitlər barədə müvafiq qərarlar qəbul edilirdi. Bununla da Cümhuriyyət ordusunda kadrlarla işin tamamlanmış bir sistemi yaradılmışdı. Bu sistem kifayət qədər işlək və milli maraqlara cavab verən bir sistem idi. Bunun nəticəsi idi ki, vaxt ötdükcə ordu tərkibində milli kadrların sayı artır və onlar daha məsuliyyətli vəzifələrə irəli çəkilirdilər.

Digər bir maraqlı məqam isə, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin Naxçıvan bölgəsində də zabit kadrlarının hazırlanmasında göstərdiyi səylərdir. Arxiv sənədlərində 1919-cu ilin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinə xüsusi tapşırıqla ezam edilmiş zabitlər və eləcə də Naxçıvan bölgəsindən olan yerli müdafiə dəstələrində xidmət edən bir qrup hərbi qulluqçu haqqında da məlumatlar öz əksini tapmışdı. Belə ki, Hərbi Nazirlik Şərur və Naxçıvan bölgəsində polkovnik Kərbəlayı Xan Naxçıvanskiyin komandanlıq etdiyi yerli özünü müdafiə qüvvələrinin formalaşdırılması və təlimi üçün 3-cü Gəncə, 1-ci Cavanşir və 2-ci Bakı piyada alaylarından 12 (on iki) zabiti 01 mart 1919-cu il tarixdən 01 may 1919-cu il tarixədək həmin bölgəyə xüsusi ezamiyyətə göndərmişdi. Həmin zabitlərə ümumi komandanlıq 2-ci Bakı piyada alayının zabiti podpolkovnik Hüseyn bəy Ququşevə həvalə edilmiş və onlar Şərur-Naxçıvan qəzası qoşunları komandanı polkovnik Kərbəlayı Xan Naxçıvanskiyə müvəqqəti olaraq təbə edilmişdirlər.

Podpolkovnik Hüseyn bəy Ququşevin Ümumi Qərargahın rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimova ünvanladığı 03 may 1919-cu il tarixli 174 nömrəli hesabatda üç ay ərzində bölgədə baş verən hadisələr və ezam edilmiş zabitlərin fəaliyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdi [18]. Məhz Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin Naxçıvan əhalisinin və onların yaratdıqları özünü müdafiə qüvvələrinin erməni daşnak qüvvələrinə və İran ərazisindən həmin bölgəyə soyğunçuluq üçün keçən silahlı quldur dəstələrinə qarşı mübarizəsi üçün birləşdirilməsində və peşəkar səviyyədə hazırlanmasında mühüm rol oynaması bölgənin ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə imkan verməmişdi. Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi Naxçıvan bölgəsi ilə daimi sıx əlaqədə olmuşdu. Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin Ümumi Qərargaha və Növbətçi Generala aid arxiv sənədlərində Şərur-Naxçıvan qəzası qoşunları komandanı polkovnik Kərbəlayı Xan Naxçıvanskiyin Hərbi nazir tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarova ünvanladığı çoxlu sayda məktub və raportlar saxlanılmaqdadır. Həmin raportlardan aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsində xidmət edən yerli zabit heyətinə ilkin və növbəti hərbi rütbələrin verilməsi məhz Cümhuriyyət Hərbi naziri tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov tərəfindən aparılmışdı.

Polkovnik Kərbəlayı Xan Naxçıvanskiyin Naxçıvan şəhərindən 27 fevral 1919-cu il tarixdə Hərbi nazirə ünvanladığı raportların birində Şərur və Naxçıvan bölgəsinin erməni quldurlarından təmizlənməsində göstərdikləri

igidliklərə görə 25 (iyirmi beş) hərbi qulluqçuya ilkin zabit hərbi rütbələrin verilməsi barədə vəsatət qaldırması və Hərbi nazirin 29 mart 1919-cu il tarixli 155 №-li əmri ilə 15 nəfərə “milis praporşiki”, 10 nəfərə isə piyada qoşunları üzrə “praporşik” hərbi rütbəsi verilməsi bunun bariz nümunəsidir [7, s.306]. Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi eyni zamanda ölkənin digər güc strukturlarında xidmət edən və əvvəllər orduda hərbi xidmətdə olmuş zabitlərin həmin qurumlarda xidmətə qəbulu və növbəti hərbi rütbələrdə irəli çəkilməsində də söz sahibi olmuşdu. Belə ki, həmin Nazirliklər namizədləri xidmətə qəbul və ya növbəti rütbəyə təqdim etməzdən öncə Hərbi nazirlə razılaşdırılmalı idilər [7, 225,272]. Bununla da Hərbi Nazirlik tərəfindən bir növ ehtiyatda olan zabit kadrlarının uçotu aparılmışdı.

Cümhuriyyət ordusu sıralarında ilk vaxtlar kifayət qədər qeyri-azərbaycanlı zabit və hərbi məmurlar həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdurlar. Belə ki, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin 07 noyabr 1918-ci il tarixdən 28 aprel 1920-ci il tarixədək fəaliyyəti dövründə Cümhuriyyət ordusundakı bütün mövcud olmuş ştatlarda 1140 (min yüz qırx) zabitin və 406 (dörd yüz altı) hərbi məmurun adı keçir. Həmin zabit heyətindən Hərbi Məktəbin 24 aprel 1920-ci il tarixli son buraxılışını 132 (yüz otuz iki) nəfər ilkin zabit hərbi rütbəsi alan yunkerləri (kursantları) çıxmaq şərti ilə 1008 zabit müxtəlif vaxtlarda Cümhuriyyət ordusunda həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdurlar. Yuxarıda göstərilən tarixlərdə Cümhuriyyət ordusunda 27 general həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdu. Onlardan say tərkibi belə idi 2 “tam artilleriya generalı”, 2 “general-leytenant”, 23 “general-mayor”. Həmin generalların milli mənsubiyyətləri isə belə idi: 16 azərbaycanlı, 6 gürcü, 3 rus, 1 çərkəz və 1 Polşa tatarı. Digər kiçik rütbəli zabitlərin milli mənsubiyyəti isə xidmət dəftərcələrindəki qeydlərə əsasən bu şəkildə olmuşdu: 72 gürcü, 155 rus, 14 ukraynalı, 6 tatar, 6 türk, 6 polyak, 5 ləzgi, 1 osetin, 1 çeçen, 1 avar, 3 litvalı və 4 alman (rus mənşəli). 76 nəfərin isə milli mənsubiyyətini müəyyən etmək mümkün olmamışdı. Hərbi məmurlarda isə milli mənsubiyyətə görə məlumatlar bir qədər fərqli şəkildə olmuşdu: 6 gürcü, 99 rus, 18 ukraynalı, 12 yəhudi, 5 yerli alman və 2 litvalı [19, s.24]. Hər iki kateqoriyadan (zabit və hərbi məmurlar) olan heyətin milli mənsubiyyətinə görə məlumatlarının təhlili onu göstərir ki, hərbi məmurlara nisbətən zabit heyəti əsasən azərbaycanlılardan ibarət olmuşdu. Bu nisbət xüsusi ilə də Cümhuriyyətin süqutuna doğru daha da artmışdı.

Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin yalnız Gəncə Praporşiklər Məktəbi (sonralar Hərbi nazirin 09 noyabr 1919-cu il tarixli 522 nömrəli əmri ilə “Hərbi Məktəb” kimi təşkil olunmuş) zabit rütbəsində buraxılışlar etmişdi [14, s.445]. Digər mövcud olmuş (mühəndis, hərbi dəmir yolu, hərbi feldşer, baytar, sürücü) hərbi məktəbləri çavuş və əsgər heyətinə aid təkmilləşdirmə, ixtisas artırma və ya ixtisas dəyişmə məktəbləri kimi fəaliyyət göstərmişdi. Həmin hərbi məktəblərdən yalnız Mühəndis məktəbində zabit rütbəsində olan hərbi

qulluqçuların ixtisas dəyişmə kurslarında iştirak etməsi Hərbi nazirin müvafiq əmrlərində öz əksini tapır [20, s.252].

Cümhuriyyət Hərbi məktəbləri yalnız “piyada”, “süvari” və “artilleriya” ixtisasları üzrə zabit kadrları hazırladığı üçün orduda “mühəndis”, “avtomobil”, “hərbi dəmir yolu”, “rabitə”, “silah mühəndisi” və digər ixtisasları üzrə zabit kadrlarına böyük tələbat olmuşdu. Həmin tələbatı Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Respublikasındakı Hərbi Attaşeliyi və digər ölkələrdən Azərbaycana pənah gətirmiş zabit kadrları vasitəsi ilə qismən də olsa ödəmişdi. Belə ki, Diplomatik Missiya və Hərbi Attaşelik Aparatı yuxarıda göstərilən ixtisaslar üzrə Gürcüstan ərazisində yaşayan əvvəllər Çar ordusunda hərbi xidmətdə olmuş əsasən müsəlman dinindən olan zabidlərin Cümhuriyyət ordusunda həqiqi hərbi xidmətə cəlb edilməsi məqsədi ilə səmərəli iş aparmışdı [21]. Hərbi Attaşelik Aparatı Cümhuriyyət ordusunda hərbi xidmət keçmək arzusunda olan yuxarıda göstərilən ixtisaslar üzrə zabidlərin şəxsi işlərini Ümumi Qərargaha göndərmiş və Ümumi Qərargahda həmin zabidlərin məlumatları tam araşdırdıqdan sonra onların həqiqi hərbi xidmətə qəbulu barədə qərarlar qəbul edilmişdi.

Bundan əlavə, Hərbi Nazirliyin səmərəli fəaliyyətləri nəticəsində Gürcüstan Respublikasının hərbi məktəblərində xeyli sayda azərbaycanlı zabidlərin müəyyən ixtisaslar üzrə təkmilləşdirilməsi mümkün olmuşdu. Belə ki, Tiflis şəhərindəki aviasiya kursuna 6, radioteleqraf kursuna 4 isə zabit ixtisas dəyişmə və təkmilləşdirmə kurslarında təhsil almışdı [22, s.629]. Gürcüstan Respublikası ilə hərbi əməkdaşlıq barədə 1919-cu il iyunun 16-da imzalanmış hərbi Sazişdən sonra isə gürcü zabidlərinin Cümhuriyyət ordusunda hərbi xidmət keçmək imkanı da yaranmışdı [23, s.108-110]. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, gürcü zabidləri döyüş əməliyyatlarında iştirak etmədən Cümhuriyyət ordusu sıralarında həqiqi hərbi xidmət keçmək imkanı da əldə etmişdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyət ordusu sıralarında gürcü millətindən olan 6 general, 72 zabit və 6 hərbi məmur xidmət etmişdi [19, s.754-758, 785]. Onlardan ikisi, Cümhuriyyət ordusunun General-Kvartirmeysteri polkovnik Vasiliy Dmitriyeviç Karqaleteli və Hərbi məktəbinin rəisi polkovnik Konstantin Davidoviç Çxeidze Azərbaycan Hökumətinin 21 mart 1920-ci il tarixli qərarı ilə xüsusi nümunəvi xidmətlərinə görə vaxtından əvvəl “general-mayor” hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdülər [24].

Nəticə. Hərbi Nazirliyin yuxarıda göstərilən səmərəli və planlı fəaliyyətlər nəticəsində Cümhuriyyət ordusu qısa bir müddət ərzində döyüşkən bir orduya çevrilmiş, kifayət qədər kadr ehtiyatı olan və Azərbaycan ərazilərinə soxulmaq istəyən Ermənistan ordu birliklərini dəfələrlə məğlubiyyətə uğratmışdı. Vətəninə və xalqına sadıq olan Azərbaycanlı zabit və hərbi məmurlar bu döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşmuş və bəziləri şəhidlik zirvəsinə ucalmışdı. Hərbi Nazirliyin kadrlarının seçimində əqidə bütövlüyü, dürüstlük,

zabit əyilməzliyi və vəzifə borclarına sədaqət prinsiplərinə ciddi əməl etməsi qısa biz zamanda belə ordunun formalaşdırılmasına imkan vermişdi.

Cümhuriyyət ordusunun şanlı tarixi bu gündə gənc nəslin hərbi-vətənpərvlik ruhda tərbiyə olunmasında öz aktuallığını itirməmişdir. Ordumuzun şanlı tarixi və döyüş yolu bizim qürur mənbəyimiz olmalıdır. Bu gün müasir Azərbaycan Ordusu Cümhuriyyət Ordusunun varisi kimi əzəli torpaqlarımız olan Dağlıq Qarabağı geri qaytarır və ədalətsizliyi bərpa edərək tarix yazır. Eşq olsun Şanlı Azərbaycan Ordusuna!

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2898, s.2, iş.22,səh. 4
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.2, səh. 4
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.1, səh.62
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.2, iş.23,səh. 45
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2898,s.2,iş.5, səh.419
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.1, iş.171,səh. 3
7. Атамалы Шахбазов, Сборник приказов по Военному Ведомости. Баку; Издательства "Маариф", 2018, Том I, с. 504
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2903, s.1, iş.1, səh. 3
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.2,səh. 33
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.6, iş.2,səh. 47
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.2, iş.23,səh. 38
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, s.2, iş.24, səh. 1
13. “Свод военных постановлений”
<http://militera.lib.ru/regulations/ruslaw/svp1869/index.html>
14. Атамалы Шахбазов, Сборник приказов по Военному Ведомости. Баку; Издательства "Маариф", 2018, Том II, с. 568
15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.1, iş.1, səh.24
16. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s.1, iş.40, səh.8-9
17. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) Армия (*Документы и материалы*). Баку; Издательство “Азербайджан”, 1998, с.401
18. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2898, s.2, iş.22, səh.72-73
19. Şahbazov A.X. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun zabit və hərbi məmurları. Bakı; Maarif Nəşriyyatı, 2020,s. 815.
20. Атамалы Шахбазов, Сборник приказов по Военному Ведомости. Баку; Издательства "Маариф", 2018, Том III, с. 392

21. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2898, s.2, iş.22, səh.39
22. Süleymanov M.S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərb tarixi cild II, Firuzan Nəşriyyatı, 2014, 694 s.
23. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) Армия. Главное Архивное Управление при Кабинете Министров Азербайджанской Республики. Баку: Издательство Азербайджан, 1998, с.439
24. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2894, s. 1, iş 39. səh.142